

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA KOCAELİ'DE İNGİLİZ ESİRLERİ

Mahmut AKKOR*

Sömürgeciliğin ortaya çıkardığı ekonomik refah artışının bilim ve teknikteki gelişmelerle perçinlenmesi Avrupalı devletlerin Sanayi İnkılâbı'nı gerçekleştirmelerini sağlamıştı. Tarım ekonomisinden makine ekonomisine geçilen bu yeni süreçle birlikte ortaya çıkan güç yarış devletlerarasındaki sonu gelmez rekabeti de körüklemişti. Bu rekabet ortamına 19. yüzyılın ikinci yarısında siyasi birliklerini tamamlayan İtalya ve Almanya'nın da katılması¹ dünyayı kanlı bir savaşa doğru sürüklemeye başlamıştı. Önü alınmaz sorunların yaşanacağı bu süreci başlatan en önemli unsur, ekonomik gücün vermiş olduğu özgüven olsa da Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı milliyetçilik akımı toplumlara ateşleyen önemli araçlardan bir tanesi olmuştu.²

Avrupalı devletlerin başını çektiği bu rekabetin dünyanın geri kalanını etkilememesi düşünülemezdi; çünkü dünya kara coğrafyasının büyük bölümü İngiltere ve Fransa'nın sömürgesi altındaydı.³ Avrupa coğrafyasına son derece uzak, birbirine komşu olmayan bölgelerin dahi etkilendiği bu gerilim sürecinde topraklarının bir kısmını hala Avrupa coğrafyasında barındıran Osmanlı Devleti'nin bundan uzak kalması mümkün görünmüyordu.

Osmanlı Devleti, 20. yüzyılın başına gelindiğinde Avrupa'yı tedirgin ettiği dönemin çok uzağındaydı. Ülke içerisinde ekonomik, siyasi ve toplumsal birçok sorun vardı. Siyasi istikrarın ekonomiye olumlu katkı sağlayacağını düşünen devlet adamları, 24 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'i ikinci kez ilan etmişlerdi.⁴ Fakat yeni süreç, beklenenin aksine sıkıntılı başlamış ve ülke içerisinde oluşan belirsizlik ortamını fırsat bilen Avusturya, Bosna-Hersek'i 5 Ekim 1908'de ilhak etmişti.⁵ Siyasi yapının her geçen gün bozulması Bulgarları da harekete geçirmişti. Bulgaristan, 19 Nisan 1909'da bağımsızlığını ilan ederek⁶ Osmanlı Devleti'nin Avrupa coğrafyasındaki egemenlik alanını daha da daraltmıştı.

* Yrd. Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu, e-mail: akkor@klu.edu.tr.

1 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, İstanbul, 2000, s. 239, 250.

2 Sina Akşin, "Fransız İhtilalinin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Sayı 3, Cilt 49, Ankara, 2002, s. 25.

3 Fahir Armaoğlu, *20. yy Siyasi Tarihi*, İstanbul, 2001, s. 83-90.

4 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, Ankara, 2004, s. 207.

5 Uçarol, *Siyasi Tarih*, s. 410.

6 Hasan Babacan - Servet Aşar, "Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı-Bulgar İttifakı ve Talat Paşa", *Düşünen Siyaset*, Sayı 26, Ankara, 2010, s. 51.

Egemenliği altındaki milletlere boyun eğen ve mağlubiyetler yaşayan Osmanlı Devleti'ni Afrika coğrafyasında da sıkıntılı günler bekliyordu. Siyasi birliğini geç tamamlayan İtalya, sömürge yarışında yer edinebilmek için İngiltere'nin desteği ile 29 Eylül 1911'de Trablusgarp'a asker çıkarmıştı.⁷

Kuzey Afrika'daki son Osmanlı toprağının elden çıkmasıyla sonuçlanacak olan çatışmalar devam ederken Balkan coğrafyasında çok daha ciddi sorunlar ortaya çıkmıştı. Varlığını tehdit eden boyutta Balkan devletlerinin saldırısına uğrayan devlet, Nisan 1913'e gelindiğinde başta Edirne olmak üzere İstanbul'a kadar olan Trakya topraklarının tamamını kaybetmişti.⁸

Ağır mağlubiyetin üzüntüsü yaşanırken Balkan devletlerinin kendi aralarında çıkar çatışmalarına girmesi Osmanlı devlet adamlarını umutlandırmış ve ortaya çıkan çatışma ortamında Edirne, 22 Temmuz 1913'te geri alınmıştı.⁹

Her ne kadar Edirne geri alınmış olsa da Osmanlı Devleti'nin genel durumu pek iyi gözükmemektedir; ama şartlar daha da zorlaşacaktı. Dünyanın kanlı bir savaşa doğru sürüklendiği günlerde muhtemel bir savaşta yalnız kalmamak ve daha kötü durumlara düşmek istemeyen Osmanlı Devleti, ittifak arayışlarına yönelmişti. İlk ittifak teklifi İngiltere'ye götürülmüştü. İkisi Balkan Savaşları'ndan önce olmak üzere İngiltere ile farklı tarihlerde üç kez görüşülmüşse de olumlu bir sonuç alınamamıştı.¹⁰ İngiltere'den sonra ikinci ittifak önerisi Rusya'ya yapılmıştı; ancak cevap olumsuzdu.¹¹ İki büyük devletten de olumsuz cevap alan devlet erkânı, bu sefer Fransa'ya ittifak teklifinde bulunmuş; ancak cevap yine olumsuz olmuştu.¹²

Çıkarlarına uygun gördüğü üç devletten de olumsuz cevap alan Osmanlı devlet adamları, son olarak Almanya ile görüşeceklerdi. Son seçenek olarak başvurulmuş Almanya ile büyük savaşın başlangıcından birkaç gün sonra yani, 2 Ağustos 1914 Pazar günü Sadrazam Sait Halim Paşa'nın yalısında ittifak antlaşması imzalandı.¹³ İttifak tekliflerindeki süreç dikkate alındığında İngiltere ile savaş hali arzu edilen bir durum değildi; ancak şartlar bu doğrultuda gelişmişti. Diğer taraftan Almanya, devletin toprak bütünlüğü dikkate alındığında Osmanlı Devleti açısından en az tehlikeli devlet olarak görülmekteydi.¹⁴

Almanya'nın yanında savaşa gireceği netleşen Osmanlı Devleti'nin toprakları saldırılara açık hale gelmişti; çünkü devletin çeşitli bölgelerinde gözü olanlar için beklenen fırsat ele geçmişti. Osmanlı topraklarına ilk saldıran İngiltere olmuştu. İngiltere, Çanakkale Boğazı'ndaki tabyaları 13 Ağustos 1914'te önce hafif bombardıman etmiş; ardından da 3 Kasım 1914'te boğaza ilk ciddi taarruzunu gerçekleştirmişti.¹⁵

İngiltere'nin Çanakkale Boğazı'na yapacağı saldırıyı planladığı günlerde Osmanlı donanmasının Sivastapol, Odessa ve Novorosisk adlı Rus limanlarını bombalamasıyla Osmanlı Devleti, 1 Kasım 1914'te savaşa zaten resmen dâhil oldu.¹⁶

Rusya'ya saldırı ve akabinde İngiltere'nin Çanakkale Boğazı'na bombardıman etmesiyle artık geri dönüşü olmayan süreç başlamıştı.

7 Şengül Mete, "Trablusgarp Savaşı ve İtalya'nın Akdeniz'deki Faaliyetleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 8, 1998, s. 266.

8 Necdet Hayta ve Togay Seçkin Birbudak, *Balkan Savaşları'nda Edirne*, Ankara, 2010, s. 92.

9 Durmuş Yalçın ve diğerleri, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Ankara, 2004, s. 65.

10 Durdu Mehmet Burak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-İngiliz İlişkileri (1914-1918)*, Ankara, 2004, s. 48.

11 Burak, *Türk-İngiliz İlişkileri*, s. 46-47.

12 Burak, *Türk-İngiliz İlişkileri*, s. 50.

13 İlhan Bardakçı, "Büyük Dehşetin 80. Yılındayız", *Tarih ve Medeniyet*, Sayı 6, Ağustos 1994, s. 13-14.

14 Ali Kaşiyuğun, "Osmanlı Devleti'nin 1.Dünya Savaşı'na Girmeden Önceki İttifak Arayışları", *HistoryStudies*, Volume 1/1, 2009, s. 323.

15 Ulvi Keser, *Kıbrıs 1914-1923*, Akdeniz Haber Ajansı Yayınları, KKTC, 2000, s. 5.

16 İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922)*, Ankara, 1993, s. 51.

Savaş boyunca Osmanlı Devleti; Çanakkale Cephesi, Sina-Filistin-Suriye Cephesi, Irak Cephesi ve Hicaz-Asir-Yemen Cephesi olmak üzere dört farklı bölgede İngiltere ile mücadele etmişti.

Çanakkale Cephesi'ndeki mücadelenin temel nedeni, İngiltere'nin İstanbul'a alarak savaşı en azından bu cephede hızlı şekilde sonlandırmak istemesiydi. Osmanlı Devleti'nin savaş dışı kalmasıyla Almanya, Avrupa'nın doğusundan da kuşatılabilecek ayrıca Boğazların açılması ile Rus ticareti de yeniden canlanabilecekti.¹⁷

İngiltere, hiç kara harekâtı yapmadan sadece denizden yapılacak bir saldırı ile Çanakkale Boğazı'ndan rahatlıkla geçilebileceğini düşünüyordu.¹⁸ 1915 yılının Ocak ayı ile birlikte boğaza girme denemelerine başlanmış; ancak 15 Ocak'ta Fransız denizaltısı mayına çarparak batmıştı. Denizaltı tamamen batmadan önce yetişen Türk askerleri, mürettebattan kurtarabildiği kimi askerleri denizden çıkararak esir almıştı.¹⁹

Şubat ayı gelindiğinde boğazı geçmek için yeni saldırılar başlamıştı. Kısa süreli duraksamadan sonra 18 Mart 1915'te İngiltere ve Fransa'nın başını çektiği İtilaf donanması tüm gücüyle denizden boğaza saldırıya geçti.²⁰ Günün erken saatlerinden başlayıp geceye kadar süren mücadeleler neticesinde İtilaf donanması ağır kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmıştı.²¹

Denizden Çanakkale'yi geçemeyeceğini anlayan İngilizler, kara harekâtı kararı almıştı; ancak tam anlamıyla denizden saldırmaktan da vazgeçmemişlerdi. 18 Nisan'da yapılan çatışmalarda E-15 adlı denizaltı batırılmış ve mürettebatından 3 subay ile 29 asker esir alınmıştı.²²

Kara harekâtı; Kumkale, Beşike ve Bolayır üzerine yapılan saldırı ile 25 Nisan 1915'te başlamıştı.²³ Kara savaşları da tıpkı denizdeki mücadele gibi İngiltere'nin istediği istikamette gitmiyordu. Hem savaşın süresi uzamış, hem de planlanandan çok daha fazla kayıp verilmişti. 1915 yılı sonu itibarıyla Çanakkale'den çekilme kararı alan İngiltere, çekilme sürecinde de mağlubiyetler almaktaydı. İngilizlere ait E-20 denizaltısı 22 Ekim 1915'te batırılarak, mürettebatından 2 subay ile 6 asker esir alınmıştı.²⁴

İngiltere, yapmış olduğu her saldırıda mağlup olmakta ve asker kaybetmekteydi. Diğer taraftan, 1916 yılının ilk günlerinde cepheyi boşaltma işlemine hız verilmişti. İngiliz ordusunun Çanakkale'den çekilme işlemi tam anlamıyla 9 Ocak 1916'da tamamlanabilmişti.²⁵

Savaşın tarafların her biri için son derece kanlı geçen mücadelelerde Osmanlı Devleti'nin kaybı 210.000 kişiydi.²⁶ İngiltere'nin başını çektiği İtilaf devletlerinin kaybı ise 215.000 kişi civarındaydı.²⁷ Bahsi geçen genel kayıp rakamı içerisinde sadece İngiltere'ye ait kayıp, 87.630 olarak kayda geçmişti. Bu rakamın da 17.608'i ölü, 61.628'i yaralı ve 8.394'ü kayıp olarak belirtilmişti.²⁸

17 Pierre Renouvin, *Birinci Dünya Savaşı (1914-1918)*, Çev. Örgen Uğurlu, İstanbul, 2004, s. 337.

18 Renouvin, *Birinci Dünya Savaşı*, s. 337.

19 Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2005, s. 14.

20 Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, İzmir, 2006, s. 55.

21 Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri I, s. 68-70.

22 Zafer Toprak, "Çanakkale'de Kara, Deniz ve Hava Gücü Koordinasyonu", *Toplumsal Tarih*, Sayı 111, Mart 2003, s. 85.

23 Toprak, *Çanakkale'de Kara, Deniz ve Hava Gücü Koordinasyonu*, s. 85.

24 Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2005, s. 191.

25 Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa 1914-1922*, Cilt 3, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1978, s. 245.

26 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Çanakkale Cephesi Harekâtı*, Cilt V, 1 inci 2 nci ve 3 üncü kitapların özetlenmiş tarihi, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 252.

27 Burak, *Türk-İngiliz İlişkileri*, s. 100.

28 *The Times*, "Our Losses In The Dardanelles", Friday, Sep 17, 1915_pg. 8.

İngiltere'nin kaybına dair verilen rakamlar içerisinde esirler için herhangi bir miktardan bahsedilmemiştir. Ancak savaş sırasında esir alınan askerlere dair bilgiler dikkate alındığında, akıbeti bilinmediği için kayıp olarak geçen 8.394 kişinin esir alındığını kabul etmek yanlış olmayacaktır.

Çanakkale Cephesi haricinde Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile savaştığı bir diğer cephe, Sina-Filistin-Suriye Cephesi'di. Çanakkale Cephesi'ndeki savunma savaşının aksine Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye saldırısıyla başlayan mücadele, I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etmişti.

93 Harbi sonrasında Kıbrıs ve Mısır'a yerleşen İngiltere, Hindistan yolunun güvenliğini sağlamak amacıyla bölgedeki hâkimiyetini sürdürmek istiyordu. Buna karşılık Almanya, bölgedeki İngiliz hâkimiyetini kırmak ve Avrupa'ya yapılan asker ve gıda sevkiyatını durdurmak istiyordu. Süveyş Kanalına yapılacak olan saldırıda başarısız bile olursa İngiltere, bölgede asker tutmak zorunda kalacaktı ki bu bile Almanya'nın amacına hizmet etmekteydi.²⁹

I. Dünya Savaşı yıllarında İzmit'te mahkûmlar. (KBB Arşivi)

2 Şubat 1915'te taarruza geçen Osmanlı Devleti, ağır bir mağlubiyet alarak geri çekilmek zorunda kaldı.³⁰ Alınan mağlubiyete rağmen ikinci bir taarruz yapma fikrinden vazgeçilmemişti. Bu amaçla var olan demiryolu hattı uzatılmış, yeni kuyular açılmış, telgraf hatları çekilmiş ve su ikmali için 38 km'lik su borusu döşenmişti.³¹

Osmanlı Devleti, hazırlıklarını sürdürürken benzer hareketlilik İngiltere'de de vardı. İngiltere, Sina çölünü aşarak beklenilmeyen bir taarruz yapma niyetindeydi;³² çünkü Çanakkale Cephesi'nde alınan ağır mağlubiyetin oluşturduğu olumsuz psikolojiyi dağıtmak istiyordu.

29 Alaeddin Örsal, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Ordusunda Görev Yapan Yabancı Subayların Birinci Dünya Savaşı'nın Askeri Yönetimi Üzerindeki Etkileri", Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler, Ankara, 1989s. 353.

30 Cemil Çelik, "Birinci Dünya Savaşında Sina Filistin Cephesinde Birinci Kanal Seferi", Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1999, s. 129.

31 Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 132.

32 Akdes Nimet Kurat *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları*, Ankara, 1966, s. 20-21.

Saldırı hazırlıkları her iki devlet için de devam ederken Sina çölünde yapılan sevkiyatlar sırasında ordular, kimi zaman sıcak temas sağlamaktaydı. 23 Nisan 1916 tarihinde gerçekleşen Katya baskınında Osmanlı kuvvetleri, İngilizlerden 23 subay ve 257 asker esir almışlardı.³³

4 Ağustos 1916 sabahı ikinci kez ileri harekâta geçen Osmanlı birlikleri, yine mağlup olup geri çekilmek zorunda kalmıştı. İkinci taarruz sonunda İngiltere, savunma hattından çıkıp tam anlamıyla saldırı durumuna geçmişti. İlerleyişi zaman zaman sekteye uğrasa da İngiltere, 8 Aralık 1917'e geldiğinde Kudüs'ü ele geçirmişti.³⁴ 1 Ekim 1918'te Şam³⁵ ve 25 Ekim'de Halep, İngiltere'nin kontrolüne girmişti.³⁶ 30 Ekim 1918'e geldiğinde Osmanlı Devleti, Arap coğrafyasında bulunan topraklarının önemli bir kısmını İngiltere'ye bırakmak zorunda kalmıştı.

Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile savaştığı bir diğer cephe, Irak Cephesi idi. Almanya'nın Irak bölgesine girmesini istemeyen İngiltere, 15 Ekim 1914'te Bahreyn'e asker çıkardı.³⁷ Hızlı bir şekilde kuzeye doğru ilerleyişini sürdüren İngiltere, 23 Kasım 1914'te Basra'yı işgal etti.³⁸ Sürekli ilerleyiş halinde olan İngiltere, en ciddi mağlubiyetini Kut'ül-Ammare savaşında almıştı. Yaklaşık 5 ay süren kuşatma sırasında Osmanlı hattını aşamayan İngilizler, 29 Nisan 1916'da Osmanlı kuvvetlerine teslim olmuştu.³⁹ Başta cephe komutanı General Townshend⁴⁰ olmak üzere toplam 13.672 asker, Osmanlı Devleti tarafından esir alınmıştı.⁴¹

Kut'ül-Ammare'deki başarıya karşın cephenin genel gidişatı Osmanlı Devleti açısından iyi değildi. Ocak 1917'den sonra ileri harekete geçen İngiliz ordusu, 11 Mart 1917'de Bağdat'ı ele geçirmişti.⁴² Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı tarihe kadar toprak kayıpları devam etmiş ve en son 3 Kasım 1918'te Musul, İngiltere'nin eline geçmişti.⁴³

Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile mücadele ettiği son cephe, Hicaz-Asir-Yemen idi. Bu cephede özellikle yerel kuvvetlere ağırlık vererek mücadele etmeye çalışan Osmanlı Devleti, başarısız olmuş ve bölgeyi İngiltere'ye terk etmek zorunda kalmıştı. Bu cephede İngiltere'den esir alındığına dair herhangi bir kayıt tespit edilememiştir.

Osmanlı Devleti, dört farklı bölgede İngiltere'ye karşı yapmış olduğu mücadelelerden sadece Çanakkale Cephesi'nde başarı elde edebilmişti. Başarı, cephenin İngilizler tarafından geçilmemesi yönündeydi ancak çok fazla can kaybı yaşanmıştı. Diğer cephelere bakıldığında hem toprak hem de insan kaybı yaşandığını görüyoruz. Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da artık hiçbir bağı bulunmayan devlet, artık tamamen Anadolu coğrafyasına çekilmişti. 2 milyondan fazla kişinin savaş dışı kaldığı çatışmalarda İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nden aldığı esir sayısı yaklaşık 135.000 kişiydi.⁴⁴

33 Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 133.

34 İsmet Üzen "İngilizlerin Kudüs'ü Ele Geçirmesi ve General Edmund H. H. Allenby'nin Kudüs'e Törenle Girişi (9-11 Aralık 1917)", *Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 19, Sayı 2, 2009, s. 331-332.

35 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi*, Cilt 4, 2. Kısım, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1986, s. 692.

36 Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 136.

37 Burak, *Türk-İngiliz İlişkileri*, s. 124.

38 *The Times*, "Basra Occupied", Tuesday, Nov 24, 1914_ pg. 8.

39 BOA, DH. KMS., 38/18.

40 Charles V. F. Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, Tercüme: Tarih-i Asker-i Osmâni Encümeni, Sadeleştiren Recep Ahışalı, İstanbul, 2007, s. 570.

41 FO, 383/453/115015, *Report on Treatment of British POW in Turkey*, Prisoners of War Department, House of Lords to Houses of Parliament, 11.10.1918.

42 *The Times*, "Baghdad in British Hands", Monday, Mar 12, 1917_ pg. 9.

43 Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 157.

44 Cemalettin Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim*, İstanbul, 2001, s. 51.

İngiltere'nin aldığı bu denli yüksek esir sayısına karşılık tespit edilebildiği kadarıyla Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan İngiliz esirlerinin miktarı 23.500'dür. Bölge bölge yapılan çatışmalar ve ele geçirilen esir miktarları dikkate alındığında bu sayı elde edilmektedir. İngiliz ulusal arşivinde geçen kayıtlarda Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan İngiliz esirlerinin toplam sayısı, 16.583'tü.⁴⁵ Belgenin düzenlendiği tarih 25 Ekim 1918'dir ve doğru olabilme olasılığı yüksektir; ancak cepheler tek tek incelendiğinde esir miktarı daha fazla çıkmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den en çok esir aldığı cephe Irak'tı. Bu cephede gerçekleşen Kut'ül-Ammare Savaşı'nda 13.672 asker İngiliz ordusundan esir alınmıştı.⁴⁶ *The Times* gazetesinde çıkan bir köşe yazısına göre, Çanakkale Cephesi'nde ölen İngiliz askerleri haricindeki kayıp sayısı, 8.394 olarak ifade edilmişti.⁴⁷ Ölen askerlere ek olarak verilen kayıp rakamının cephede ele geçirilen esir sayısı olarak kabul edilebilir. İngilizler haricinde bizzat Avustralyalı ele geçen esir sayısı, Avustralya Ulusal Arşivi'nde 104 kişi olarak belirtilmektedir;⁴⁸ ancak Avustralyalı esir sayısı, Avustralya Kızılhaç Arşivi'ndeki kayıtlarda 202 olarak geçmektedir.⁴⁹ Tespit edilebilen Yeni Zelandalı esir sayısı, 32 idi.⁵⁰ Sina-Filistin-Suriye Cephesi'nde Katya baskınında ele geçirilen esir sayısı yaklaşık 500⁵¹, I. Gazze muharebelerinde yaklaşık 400⁵², Kudüs'ün kuzeyinde Tellifül bölgesinde 300'den fazla İngiliz askeri esir alınmıştı.⁵³

Yapılan araştırmalar neticesinde farklı bölgelerdeki cephelerden ele edilen esir miktarları bu şekildedir ve genel toplamda 23.500 sayısına ulaşılmaktadır. Bu rakam, Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den aldığı esir sayısı olarak kabul edilebilir.

Ele geçirilen esirler, Anadolu coğrafyasının farklı bölgelerinde bulunan 43 ayrı kampta tutulmuşlardı. Kamplarda tutulan esirler, herhangi bir millet ayrımı yapılmaksızın karma halde yaşamışlardı;⁵⁴ çünkü İngiltere'nin hangi sömürgesinden ya da dünyanın hangi coğrafyasından geldiğine bakılmaksızın İngiltere ordusu içerisinde savaşırken Osmanlı Devleti tarafından esir alınan askerlerin tamamı, İngiliz esiri olarak kabul edilmişti.

En fazla İngiliz esiri Kut'ül-Ammare Savaşı'nda ele geçirilmişti. 13.000'i aşan esir sayısı⁵⁵ beraberinde esirlerin Anadolu coğrafyasına taşınmasında en çok burada dikkat edilmesini zorunlu kılmıştı. Bağdat'ın güneyinde Dicle nehri üzerinde ele geçirilen esirler, üç grup halinde sevk edilmişlerdi.

Bağdat demiryolu hattının savaş yıllarında ulaştığı son nokta olan Resulayn'a kadar esirler, gemi, at arabaları ve yaya olarak hareket etmişlerdi.⁵⁶ Yol boyunca esirlerin en önemli durağı Bağdat'tı. Bağdat'a ulaşan esirler burada birkaç gece konakladıktan sonra yola devam ederlerdi. Kalınan süre boyunca hasta olan esirler tedavi edilir ve temel

45 *Report on Treatment of British Prisoner of War in Turkey*, Miscellaneous, No. 24, House of Commons Parliamentary Papers Online, November 1918, s. 5. FO, 383/453/117667, *Treatment of British POW in Turkey*, Presented to Parliament by Command of His Majesty, 20.11.1918.

46 FO, 383/453/115015, *Report on Treatment of British POW in Turkey*, Prisoners of War Department, House of Lords to Houses of Parliament, 11.10.1918

47 *The Times*, "OurLossesInTheDardanelles", Friday, Sep 17, 1915_pg. 8.

48 *Prisoners of War, Australians Captured in Turkey*, <http://naa12.naa.gov.au/scripts/imagines.asp?B=395661&I=1&SE=1> (11.06.2009). Belge, Avustralya Ulusal Arşivi ile internet üzerinden yapılan yazışmalar neticesinde temin edilmiştir. Taranmış olarak internet ortamına yüklenen belgenin künye bilgileri net olarak okunamamıştır.

49 *Report on the Prisoners of War Department of the Australian Red Cross Society*, September 1918.

50 FO, 383/333/63265, *Conditions of New Zealand Prisoners in Turkey*, High Commissioner's Office in London-The Under-Secretary of State, Colonial Office, S.W.L., 26.03.1917.

51 İsmet Üzen, *1. Dünya Harbinde Sina Cephesi ve Çöl Hatıraları*, İstanbul, 2007, s. 139, 162.

52 Cemal Paşa, *Hatırat (1913-1922)*, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul, 2006, s. 202.

53 İbrahim Arıkan, *Harp Hatıralarım*, İstanbul, 2007, s. 209.

54 FO, 383/453/116388, *Captain M. A. B. Johnston, Royal Garrison Artillery, Treatment of British Officer POW in Turkey*, Government Committee on Prisoners of War to Prisoners of War Department, 31.10.1918.

55 BDH, 4281/68 - 031-02.

56 FO, 383/453/117667, *Treatment of British POW in Turkey*, Presented to Parliament by Command of His Majesty, 20.11.1918.

ihtiyaçları giderilmeye çalışılırdı. Hatta morallerini arttırmak isteyen bazı esirlerin Bağdat'ta konser tertip etme talebine olumlu cevap verilmişti.⁵⁷

Bağdat'tan sonra Samarra'ya ulaşan esirlerden tedaviye ihtiyaç duyanlar yeni oluşturulan hastanede bırakılmıştı. Esirlerin dilinden anlamak ve tedavi sürecine katkı sağlamak için bir İngiliz, sürekli hastanede kalmaktaydı.⁵⁸

Sağlıklı olup ya da sağlığına kavuştuktan sonra yola devam eden esirler, Resulayn'a ulaştıklarında iki gruba ayrılmışlardı. Hintlilerden oluşan grup, Bağdat demiryolu hattının Musul'a kadar olan kısmının yapımında çalıştırılmak üzere burada bırakılmışken diğerleri trenle yollarına devam etmişlerdi.⁵⁹

Halep'e ulaşan esirler, ortalama 3 gün konakladıktan sonra yolculuğa devam etmişler ve Amanos dağlarına kadar olan bölümü yine trenle geçmişlerdi. Yük arabaları ile Amanoslar aşıldıktan sonra Pozanti'ya kadar Çukurova bölgesinde esirler, Almanların kontrolünde kalmışlardı. Hasta olanlar, Mersin'deki Amerikan Konsolosluğu'nun yardımıyla Adana'daki hastanelere ve kısmen de Tarsus'taki Amerikan Koleji'ne getirilmişti.⁶⁰

Adana'dan hareket ettikten sonra Tarsus'a kadar olan yolculuk esirler için son derece rahattı. Tarsus'a ulaşan esirler, demiryolu hattının Pozanti'ya kadar olan Toros dağları geçişi henüz tamamlanmadığı için bu alanı yürüyerek⁶¹ ya da motorlu araçlarla geçmişlerdi.⁶² Pozanti'ya ulaşıldıktan sonra tekrar trenlere bindirilen esirler, Pozanti'dan Afyonkarahisar'a kadar olan yola yine trenle devam etmişlerdi.⁶³

30 saate yaklaşan tren yolculuğu sonrasında ilk olarak Konya'ya ulaşan esirler, burada genellikle bir gece konakladıktan⁶⁴ sonra Afyonkarahisar'a hareket etmekteydiler. Afyonkarahisar, I. Dünya Savaşı döneminde Anadolu'da bulunan esir kampları arasında en önemlilerindendi. Demiryollarının kesişim noktasında bulunması bölgenin önemini arttırmaktaydı. Savaşın başından beri esir kampı olarak kullanılan Afyonkarahisar, merkez toplama kampıydı.⁶⁵

Afyonkarahisar'dan sonra esirlerin ikinci toplanma merkezi, Ankara idi.⁶⁶ Ankara'dan sonra Yozgat ve Çorum gibi Ankara'nın doğusundaki şehirlere giden esirler, tren yolunun yapımı devam ettiği için yola yaya⁶⁷ ve at arabalarıyla⁶⁸ devam etmişlerdi.

57 FO, 383/453/115015, Report on Treatment of British POW in Turkey, Prisoners of War Department, House of Lords to Houses of Parliament, 11.10.1918.

58 FO, 383/453/115015, Report on Treatment of British POW in Turkey, Prisoners of War Department, House of Lords to Houses of Parliament, 11.10.1918.

59 FO, 383/453/117667, Treatment of British POW in Turkey, Presented to Parliament by Command of His Majesty, 20.11.1918.

60 FO, 383/453/115015, Report on Treatment of British POW in Turkey, Prisoners of War Department, House of Lords to Houses of Parliament, 11.10.1918.

61 FO, 383/453/117667, Treatment of British POW in Turkey, Presented to Parliament by Command of His Majesty, 20.11.1918.

62 FO, 383/453/116388, Captain M.A.B. Johnston, Royal Garrison Artillery.

63 FO, 383/453/116388, Captain M.A.B. Johnston, Royal Garrison Artillery.

64 FO, 383/453/116388, FO, 383/453/116388, Captain K.D. Yearsley, Royal Engineers, Treatment of British Officer POW in Turkey, Government Committee on Prisoners of War to Prisoners of War Department, 31.10.1918.

65 Comité International De La Croix-Rouge, RAPPORTS de MM. Alfred BISSIER et D' Adolphe VISCHER sur le rinspection des camps de prisonniers en Turquie, Octobre 1916 a Janvier 1917, Mars 1917. (Kızılhaç Heyeti'nin Türkiye Kampları Raporu), s. 25. Bundan sonraki dipnotlarda bu kaynak kısaltma yapılarak "KHT" şeklinde kullanılacaktır.

66 FO, 383/335/204214, Conditions of British POW at Angora, Admiralty to Prisoners of War Department, 25.10.1917.

67 FO, 383/453/116388, Captain F. Ellis, Duke of Cornwall's Light Infantry, Treatment of British Officer POW in Turkey, Government Committee on Prisoners of War to Prisoners of War Department, 31.10.1918. BDH, 4281/68 - 031-02.

68 FO, 383/453/109875, Dr. Mac Clean's interview at Tchoroum, The Netherlands Minister in Constantinople to The Hague, 26.07.1918.

Anadolu'nun güneyinde özellikle Irak Cephesinde ele geçirilen esirlerin, esir kamplarına kadar geçen süreçte takip ettikleri yol bu şekildeydi. Çanakkale Cephesi'nde ele geçirilenler ise İstanbul'a kadar deniz yoluyla taşınmışlardı.⁶⁹ Taşıma işlemi, yolcu gemilerinden ziyade boşzarda mayın işlerinde kullanılan gemilerle yapılmıştı.⁷⁰

İstanbul'a ulaşan esirler, Anadolu'nun iç kısımlarına aktarılmadan evvel İstanbul'un Avrupa yakasında Marmara Denizi kıyısında bulunan Samatya'da tutulmuşlardı. Samatya, Çanakkale Cephesi ile Avrupa Cephelerinden ele geçirilen esirlerin toplanma merkeziydi.⁷¹

Samatya, esirler için önemli bir toplama kampı olmasının yanında İstanbul'daki hastanelere tedavi amaçlı gelen esirlerin nekahet döneminde de kullandıkları bir yerdi. Eskiden ruhban okulu olarak kullanılan binada yaşayan esirler, millet ayrımı yapılmaksızın karma şekilde kalmaktaydı.⁷²

Toplama kamplarında millet ayrımı yapılmaksızın karma şekilde tutulan esirlerin hem buralara taşınmasında, hem de nihai kalınacak bölgelere sevinde 12 Kasım 1914 tarihinde ilan edilen 28 maddelik Üsera Talimatnamesi dikkate alınmıştı.⁷³

Talimatnameye göre şartlar müsaade ettiğince devlet, subaylar için en iyi konaklama şartlarını oluşturmayı taahhüt etmekteydi, lakin esirler için dikkat edilen tek konu konaklama değildi. Yeme içme, spor, haberleşme ve çalışma gibi konular da yine talimatnameye dikkat edilerek yerine getirilmeye çalışılmıştı. Subayların durumuna bu denli dikkat edilirken askerlere de gereken ehemmiyet verilmişti.⁷⁴

Toplama kamplarında bulunan esirler, gerekli incelemeler ve değerlendirmeler yapıldıktan sonra kendileri için uygun görülen kamplara sevk edilmişlerdi. Kimin hangi kampta tutulacağı konusunda genel olarak esirlerin sağlık ve çalışabilirlik durumu dikkate alınmıştı. Çalışmaya elverişli olanların büyük çoğunluğu Bağdat Demiryolu Hattı'nın eksik kalan bölümlerinin yapımında değerlendirilmişti.⁷⁵

Geriye kalan esirler, Anadolu'nun çeşitli bölgelerindeki ihtiyaçlar da dikkate alınarak gerekli görülen diğer kamplara gönderilmişti. Kocaeli bölgesinde bulunan esirler için toplam 5 kamp oluşturulmuştu; Adapazarı, Darıca Çimento Fabrikası, Derince, Eskişehir ve İzmit.⁷⁶

69 BDH, 258/1068 - 033-2/1.

70 FO, 383/227/81180, *Treatment of British Officers at Afion Kara Hissar*, Sub. LieutR.N.R. Geoffrey FitzGerald to H.M.S. "Europa", 29.04.1916.

71 BOA, HR.SYS., 2225/61.

72 FO, 383/453/117667, *Treatment of British POW in Turkey*, Presented to Parliament by Command of His Majesty, 20.11.1918.

73 BOA, DH.SYS., 123/11-30; BOA, HR.SYS., 2216/7.

74 BOA, DH. SYS.123.11-30.

75 FO, 383/453/119689, *Report on Treatment of British POW by Bagdad Railway Company*, British High Commission at Constantinople to the Army Council, 01.12.1918.

76 Kamp adları, alfabetik sıraya göre yazılmıştır. Kamplara ilişkin bilgiler verilirken yine bu sıralama dikkate alınacaktır.

1919-1920, İzmit'in genel görünümü. (KBB Arşivi)

Adapazarı: Kocaeli'nin doğu kısmında yer alan Adapazarı, İngiliz esirlerinin bulunduğu çalışma kamplarından biriydi. Kampın açılış tarihi bilinmemekle birlikte 13 Kasım 1917 tarihi itibarıyla 6'sı Hintli olmak üzere toplam 142 İngiliz esiri burada yaşamaktaydı.⁷⁷

Kampın ilk kurulduğu dönemde görevlendirildiği düşünülen kamp komutanından esirler hiç memnun değillerdi; hatta çalıştırılan esirlerin paralarının ödenmediği dahi belirtilmişti. Şikâyetler üzerine 1917 yılının sonbaharında kampa yeni bir komutan tayin edilmişti.⁷⁸ Yapılan değişiklik esirler tarafından son derece memnuniyetle karşılanmış ve kamptaki motivasyon yükselmişti.⁷⁹

Esirlerin her daim tedavi olabilecekleri bir doktor, kampta yoktu; ancak ihtiyaç oldukça dışarıdan temin edilen bir doktorla gereken muayene yapılmaktaydı.⁸⁰

Savaşın ortaya çıkardığı bir sorun olarak Anadolu'nun birçok bölgesinde olduğu gibi Adapazarı bölgesinde de gıda temini son derece zordu. Şartlar zorlanarak elde edilebilen yiyecekler de haliyle pahalıydı. Bu durum esirlerin temel ihtiyaçlarını karşılamalarında zorlukların yaşanmasına neden oluyordu. 1917 yılı sonu itibarıyla yapılan iyileştirmelerle kamp koşulları bir miktar düzeltilmiş; ancak bu sefer de kamp kapatılmış ve esirler farklı bölgelere gönderilmişti.⁸¹ Adapazarı kampında yaşayan esirlerin en çok gönderildiği yer, San Stephano kampı olmuştur.⁸²

Kampın açıldığı ilk dönemlerde Adapazarı'ndan hiç memnun olmayan esirler, sonrasında buraya çok alışmıştı; hatta özleyenler bile olmuştu. İngiliz asker R. Lushington, "Bizim isteklerimizi ve ihtiyaçlarımızı anlayan, adil ve adaletli Türk binbaşısının yönetiminde

77 FO, 383/335/216871, List of Men at Ada Bazar, British Legation, The Hague to Foreign Affairs, 13.11.1917; *The Times*, "Isle of Wight Men in Turkish Hands", Tuesday, Apr 16, 1918_pg. 4.

78 FO, 383/452/13486, Treatment of POW at Ada Bazar, Mrs. Calvert to Miss Lloyd Baker, Hardwicke Court, 22.01.1918.

79 FO, 383/453/117667, Treatment of British POW in Turkey, Presented to Parliament by Command of His Majesty, 20.11.1918.

80 Nebahat Oran Arslan, "I. Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri ve Bunların İdadeleri", Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003, s. 110.

81 FO, 383/453/117667, Treatment of British POW in Turkey, Presented to Parliament by Command of His Majesty, 20.11.1918.

82 FO, 383/453/115881, Report on Visit of Inspection to San Stephano, The Netherland Minister at Constantinople to British Minister at the Hague, 24.10.1918.

*bulduğumuz Adapazarı'nı terk ettiğimiz için çok üzgünüm. Bizimle oyunlar oynayan bu kişiden ayrıldığımız için herkes çok pişman*⁸³ diyerek mutsuzluğunu dile getirmişti.

Darıca Çimento Fabrikası: Kocaeli'nin batısında İstanbul sınırında bulunan Darıca, İngiliz esirlerinin bulunduğu çalışma kamplarından bir tanesiydi. Burada bir esir kampı açılmasının sebebi, Darıca'da bulunan çimento fabrikasının savaş başlayınca üretiminin düşmesiydi. Üretimin devam ettirilebilmesi için Osmanlı Devleti, farklı cephelerden aldığı esirleri çimento fabrikasında çalıştırmıştı.

Kampın üretim yapılan bir yer olması nedeniyle savaşın ilk yıllarında açıldığı düşünülmektedir; ancak bu konuda net bir kaynak tespit edilememiştir. Çalışma kampı olduğu için esir sayısında sürekli değişkenlik yaşanması muhtemeldir. Toplamda kaç esirin burada tutulduğu bilinmese de Ağustos 1918 tarihi itibarıyla kampta 49 İngiliz, 34 Hintli ve 2 Fransız esir bulunmaktaydı.⁸⁴

Kamp komutanlığı görevini Şükrü Bey yürütmüştü. Yardımcılığını ise Hüsnü Bey yapmıştı. 28 Aralık 1917'de imzalanan Berne Antlaşması⁸⁵'nden sonra kampta birçok iyileştirme ve düzenleme yapılmış; hatta kamp komutanı dahi değiştirilmişti. Esirlerin kaldıkları binalar yeniden düzenlenmiş ve temizlenmişti. Gündelik hayatın geçirildiği odalar, son derece tertipli ve düzenli idi.⁸⁶

Esirlerin kaldığı binaların yanındaki bir oda mutfak olarak düzenlenmişti. Dışarıdan aylık olarak temin edilen yiyecekler, kampta kalanlardan biri tarafından pişirilmekteydi. Kamp yönetimi, esirler için erzak olarak çoğunlukla buğday ve fasulye tedarik etmekteydi. Yine yemeklerin pişirilmesinde kullanılan odun da kamp idaresi tarafından temin ediliyordu.

Anlık ihtiyaçların giderilmesi için kampta bir kantin yoktu; ancak ihtiyaç oldukça kampın yakınında bulunan köye esirlerin gitmesine izin veriliyordu. Gıda ve haricindeki ihtiyaçların giderilmesinde Anadolu'da faaliyet gösteren çeşitli ülkelere ait elçilikler de esirlere zaman zaman yardımda bulunuyorlardı.

Kampta içme suyu bol ve kaliteliydi. Bu su, aynı zamanda bulaşıkların yıkanmasında da kullanılıyordu. Esirler, kendi aralarından seçtiği iki kişiyi bulaşık işleriyle görevlendirmişti. Banyo için kullanılabilen geniş bir alan vardı; ancak kalın yerin hemen yakınında bulunan körfez kenarında yıkanmak daha çok tercih ediliyordu. Fabrikanın içerisinde tuvalet vardı; ancak bu kullanmak istemeyen esirlere kendi tuvaletlerini inşa etme izni de verilmişti.

Esirlerin aileleriyle mektuplaşmasına izin veriliyordu; ancak diğer bölgelerde olduğu gibi burada da sıkı bir sansür uygulanıyordu. Sansür işlemi her ne kadar esirler tarafından hoş karşılanmasa da güvenlik nedeniyle alınan bir tedbirdi.⁸⁷ Denetimler, esirlere gönderilen mektupların ve kolilerin teslimine mani değildi. Daha öncesinde belirlenmiş olan kurallar çerçevesince uygun görülen malzemeler, kampa ulaştıkça esirlere teslim ediliyordu.⁸⁸

Esirlerin çalışma saatleri mevsime göre değişkenlik gösteriyordu. Kış aylarında günlük 10 saat çalışan esirler, yazın 10,5 saat çalışmaktaydı. Yapılan işin karşılığı olarak esirlere

83 FO, 383/453/110585, *Bad Conditions of San Stephano*, Prisoners in Turkey Committee to Prisoners of War Department, 06.08.1918.

84 FO, 383/453/112521, *Visit of Inspections to POW Camps in Turkey*, Netherland Minister at Constantinople to British Legation, The Hague, 04.09.1918.

85 AWM, C 567/8/186, *Agreement Between The British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians*, 28.12.1917.

86 FO, 383/453/112521, *Visit of Inspections to POW Camps in Turkey*, Netherland Minister at Constantinople to British Legation, The Hague, 04.09.1918.

87 FO, 383/453/110625, *Condition of POW Camps in Turkey*, The Netherland Minister at Constantinople to Foreign Office, 07.08.1918.

88 FO, 383/453/112271, *Financial Straits of Officer POW in Turkey*, S. T. Bell to Prisoners in Turkey Committee, 31.08.1918.

günlük 5-10 kuruş ödeniyordu. İşlerin yoğunlaştığı dönemlerde esirler, Pazar günleri de çalıştırılmışlardı. İşin olmadığı günlerde ya da iş bitiminde, esirlerin kampın hemen yakınında bulunan köye gitmelerine izin verilmişti; ancak bazılarının kampa sarhoş dönmesi, izinleri iptal ettirmişti.

İptal kararı çok uzun sürmemiş ve kamp yönetimi, esirlerin yeniden köye gitmelerine izin vermişti.⁸⁹ Kampa ait bir doktor bulunmadığı için esirler, sağlık hizmetlerinin yetersizliğinden şikâyet etmekteydiler. Belirli aralıklarla gelen doktor, aynı zamanda Eskihisar'daki esirlerle de ilgilenmekteydi. Doktorun her daim kampta olmayışı bir sorun teşkil etmemiş ve kampta salgın anlamında ciddi bir sağlık sorunu yaşanmamıştı. Yaşanan en önemli sorun, Samuel Walton adlı bir esirin, çalışma sırasında bir taş tarafından oldukça kötü bir biçimde yaralanmasıydı. Tedavisi Darıca'da yapılamayacak durumda olduğundan Samuel, tedavisinin yapılabilmesi için İstanbul Gümüşsuyu Askeri Hastanesi'ne sevk edilmişti.⁹⁰

Derince: İstanbul'un beş saat uzağında demiryolu hattı üzerinde bulunan Derince kampının açıldığı tarih bilinmemektedir. 1918 yılı Ağustos'unda kampta 200 Rus ve Sırp ile 6 Hintli vardı. Bu tarihten önce kampta kaldıkları bilinen 20 İngiliz, Derince'nin batısında bulunan Eskihisar'daki çimento fabrikasına gönderilmişti.

Kampta bulunan esirler, kendileri için gönderilen paraları düzenli aldıkları için ihtiyaçlarını rahat karşılamaktaydılar. Kampta dile getirilen herhangi bir şikâyet yoktu.⁹¹

29.06.1920, Derince'de işgal askerleri Türk mühimmatını imhaya hazırlanırken. (KBB Arşivi)

Eskihisar: İzmit körfezine sınır oldukça küçük bir kasaba olan Eskihisar'da Ağustos 1918'de 33 İngiliz ve 60 Hintli esir, çimento fabrikasında çalıştırılmaktaydı. Fabrika'nın yöneticiliğini Yunan asıllı Kara Theodori yapmaktaydı. Esirlerin sorumluluğu⁹² ise Kerim Efendi'deydi. Esirlerin sözcülüğünü kendi aralarından seçtikleri Başçavuş James Cross yapmaktaydı.

89 FO, 383/453/112521, Visit of Inspections to POW Camps in Turkey, Netherland Minister at Constantinople to British Legation, The Hague, 04.09.1918.

90 FO, 383/453/112521, Visit of Inspections to POW Camps in Turkey, Netherland Minister at Constantinople to British Legation, The Hague, 04.09.1918.

91 FO, 383/453/112521, Visit of Inspections to POW Camps in Turkey, Netherland Minister at Constantinople to British Legation, The Hague, 04.09.1918.

92 Eskihisar kampı ile Darıca kampını ziyaret edenler, aynı kişilerdi ve kampların ziyareti aynı günlere denk gelmekteydi. Ziyareti gerçekleştiren heyet, Eskihisar'da bir çimento fabrikasının varlığından bahsetmiş ancak fabrika olarak belirtilen yerin Darıca'daki çimento fabrikasına bağlı bir çalışma alanı olma olasılığı yüksektir.

Esirler millet esasına göre gruplara ayrılarak farklı binalara yerleştirilmişlerdi. İngilizler, bir grup halinde kalırken Hintliler diğer bir grup olarak başka bir binada yaşamaktaydı. Havalarda sıcak olduğu dönemlerde esirlerin bazıları binaların dışarısında açık havada uyumaktaydı.

Kampta bulunan esirlerin sağlık durumu son derece iyiydi. Kampta çalışma, sabah 06.00'da başlayıp 18.00'de son bulurdu. Bu zaman diliminde yarım saat kahvaltı ile bir buçuk saat öğle yemeği molası verilirdi. Yapılan iş karşılığında esirler, günlük 5-10 kuruş arası ücret alırlardı.

Yemekler, kamp içerisinde esirler tarafından hazırlanmaktaydı. Bu iş için ayrılmış yeterli büyüklükte bir alan vardı. Yemek haricinde ilave gıdaların karşılanabileceği bir kantin yoktu; ancak kamp yakınlarındaki imkânlar, esirlerin kullanımına serbestti. İlaveten, Hollanda elçiliği kanalıyla her ay düzenli olarak kampa yiyecek gönderilirdi.

Çalışma kamplarının en temel gereksinimlerinden olan yıkanma konusunda kampta herhangi bir sorun yoktu. Gebze'de bulunan bir doktor, demiryolunu kullanarak düzenli olarak kampa gelerek esirlerin tedavisiyle ilgileniyordu.⁹³

Çalışmayla alakalı bir sorun yaşandığında esirler, konuyu doğrudan başçavuşa iletiyor ve kesinlikle çalışmaya zorlanmıyorlardı. Komuta kademesinin çalışma dâhil esirlere karşı yaklaşımı son derece iyiydi. Bu nedenle kampa dair herhangi bir şikâyet yaşanmamıştı.

Esirlerin temsilcisi olan başçavuşun Hollanda Büyükelçiliği'ne kendi el yazısı ile yazdığı mektupta kampa ilişkin şu ifadeleri kullanıyordu:⁹⁴

Eskihisar

25 Haziran 1918

Efendim,

Türkiye'deki en iyi yerlerden biri olan burada oldukça iyi durumda ve rahat olduğumuzu söylemekten memnuniyet duyarım. Buraya özel olarak da kendi paralarımız gelmektedir. Eğer mümkün olabilir de gelebilerseniz sizi burada görmek istediğimizden emin olabilirsiniz.

Lütfen bana İngilizce-Fransızca bir sözlük getirebilir misiniz?

Tüm iyi dileklerle,

Saygılarımla,

James Cross

Q.M.Sgt.

93 FO, 383/453/112521, Visit of Inspections to POW Camps in Turkey, Netherland Minister at Constantinople to British Legation, The Hague, 04.09.1918.

94 FO, 383/453/112521, Visit of Inspections to POW Camps in Turkey, Netherland Minister at Constantinople to British Legation, The Hague, 04.09.1918.

1923, Birinci Ordu Kumandanı Nurettin Paşa ve Mahiyetindekiler İstanbul'un Kurtuluşu Öncesi Gebze'de
(KBB Arşivi)

İzmit: Kocaeli bölgesinde bulunan kamplardan farklı olarak İzmit kampı, Anadolu'daki esir kamplarını ziyarete gelen Kızılhaç Heyeti tarafından 5 Ocak 1917'de bizzat ziyaret edilmişti. Ziyaretin gerçekleştiği günlerde kampta 89 İngiliz esiri bulunmaktaydı.

Belediye hizmetlerinde çalıştırılmak üzere İzmit'e getirilen esirler arasında salgın hastalık çıkması çalışma konusunu rafa kaldırmıştı. Belediye hizmetleri görevinden alınan esirler, esaretlerinin devamındaki dönemde askerî idare gözetiminde tutulmuşlardı.

Kamp komutanlığını Yarbay Hamdi Bey yapmaktaydı. Genel sağlık konuları, Doktor Binbaşı Mehmet Bey'in sorumluluğundaydı.

Esirler için şehir dışında tahtadan bir ev tahsis edilmişti. Esirler, giriş kat dâhil toplam sekiz odaya yerleştirilmişti. Odalarda en az altı, en fazla dokuz kişi kalmaktaydı. Evin genel durumu kötü değildi. Ev temizdi; ama haşere yüzünden birkaç şikâyet olmuştu.

Binanın zemini düzgündü, yer kaplamalarında bir sorun yoktu. Odalarda ısınmaya yarayan ocaklarda aynı zamanda yemek de pişirilebiliyordu. Esirler, hasırların üzerine konulan şiltelerde uyuyordu. Şilteler yeterli miktardaydı; ancak battaniye konusunda sıkıntı vardı.

İçme suyu kampın yakınından taşınarak getiriliyordu. Suyun kalitesi iyiydi. Bu su, aynı zamanda yıkanmada da kullanılıyordu. Esirler, kendi kişisel temizliklerini, evin avlusunda oluşturulan bir bölmede yapıyordu. Evin on metre uzağına kurulan üç tuvalet, kullanım için yeterliydi.⁹⁵

Esirlerin gezinti için kullandıkları bahçe son derece küçüktü. Bu alan haricinde dışarıda dolaşmaya izin verilmiyordu; çünkü esirler arasında tifüs salgınının yaşanması kamp yönetimini tedirgin etmişti. Hastalık nedeniyle kampta karantina uygulanmıştı. Hastalık tamamen geçtikten sonra dışarıda gezinti izninin yeniden verileceği kamp komutanı tarafında duyurulmuştu.

Kamp yönetimi esirlerin tüketeceği günlük yiyeceği dağıtmaktaydı. Bulgur, fasulye, patates, ara sıra et ve günlük 900 gr ekmek temel tüketim maddelerindendi.

95 KHT, s. 38.

Esirlerin giymek zorunda olduğu belirli bir kıyafet yoktu. İsteyen üniforma giyerken isteyen sivil kıyafet tercih edebiliyordu. Zorlama olmamasına rağmen üniforma giyen azdı, genellikle sivil kıyafet kullanılıyordu.

Tifüs hastası olan esirler, şehirde bulunan karantina merkezinde iki doktor tarafından muayene edilmekteydi. Temiz ve düzenli olan karantina merkezinde kalan esirler, minderler üzerinde yatmaktaydı. Kızılhaç Heyeti'nin ziyaretinin gerçekleştiği dönemde gözetim altında tutulan iki tifüslü hasta haricinde iyileşme sürecinde bronşit, bağırsak yangısı, dizanteri, romatizma ve tromboflebit olan toplam on altı esir vardı. Kampta iyileşen esirler haricinde ölenler de olmuştu. Ekim 1916 ile Ocak 1917 tarihleri arasında tifüs, depresyon, kansızlık, dizanteri, kangren ve zatürreeden toplam yedi kişi hayatını kaybetmişti. Ölen esirler, Rum bir rahibin yaptığı ayinle Hıristiyan mezarlığına defnedilmişti.⁹⁶

Kampta huzuru bozan herhangi bir durum yoktu. Tek dile getirilen hoşnutsuzluk iki muhafızın esirlere dönük birkaç olumsuz tavrıydı.

Esirler aileleriyle düzenli haberleşebilmekteydi. Havaleler ve koliler düzenli olarak kampa gelmekteydi; fakat savaş şartları gereği bu geliş süresi, 19 gün ile 2 ay arasında değişkenlik gösterebilmekteydi. Ailelerden gelen mektup konusunda bir sınırlama yoktu; ancak esirlerin ayda bir mektup yazma hakları vardı.

Anadolu'da bulunan diğer kamplarda olduğu gibi İngiliz esirlerine burada da Amerikan Büyükelçiliği tarafından yardım yapılmaktaydı.

Savaş devam ederken Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde bulunan esirlerden bazıları sağlık gerekçesiyle memleketlerine iade edilmişlerdi. Kocaeli bölgesinde bulunan esirlerden sağlık durumu iyi olmayanların İstanbul'daki hastanelere tedavi için gönderildiği düşünülürse, bu bölgeden de memleketlerine gönderilen esir olması muhtemeldir.

Ülkelerine iade edilen esirlerin ortak noktası sağlık durumlarının iyi olmayıştıydı. Bu kişiler arasında kamplara ulaştıktan sonra durumu ağırlaşanlar, salgın hastalıklara yakalananlar ya da çeşitli gerekçelerle sağlığını kaybedenler vardı. Kampların çeşitli organizasyonlar, dernekler ve temsilcilikler tarafından ziyaret edilmesi sırasında durumu ağır olan esirler tespit edilmişti.⁹⁷

Tespit edilen esirlerin karşılıklılık esasına uygun olarak iade işleminde ilk girişim, Papalık makamı tarafından yapılmıştı. Papa'nın değişimi destekleyen çağrısına olumlu yaklaşan Osmanlı Devleti, 6 Şubat 1915'te hasta ve malul esirlerin karşılıklı mübadele edilebileceğini kabul etmişti.⁹⁸ İyi niyetini göstermek için de devlet, Afyonkarahisar'da esir tutulan denizci Teğmen Geoffrey Fitz Gerald'ı Şubat 1916'da serbest bırakmıştı.⁹⁹

1915 yılının sonuna doğru İngiltere, Almanya'ya teklif ettiği 13 maddelik esir değişim antlaşmasının bir suretini de Osmanlı Devleti'ne ilettili. Antlaşmaya göre İngiltere, aşağıda yazılı hususlarda Osmanlı Devleti ile esir değişimi yapmayı planlıyordu:¹⁰⁰

"1. Bir ya da birden fazla uzvun kısmen veya tamamen kaybı (ör. en azından bir el ya da ayak).

2. Bir ya da daha fazla uzvun işlevini kaybetmesi, kasların yağlanması ya da zarar görmesi veya eklem sertleşmeleri: ciddi oranda hareket yeteneğini kaybedecek ölçüde omurganın zarar görmesi, süreklilik arz eden damar sertleşmesi. (subaylar ve astsubaylarda görülme

96 KHT, s. 38.

97 KHT, s. 38.

98 BOA, HR.SYS., 2237/1.

99 FO, 383/227/81180, Treatment of British Officers at Afion Kara Hissar, Sub. Lieut R. N. R. Geoffrey Fitz Gerald to H. M. S. "Europa", 29.04.1916.

100 BOA, HR.SYS., 2237/2.

olasılığına karşılık) “uzzun kısmen ya da tamamen kaybı”, aynı zamanda diğer eksikliklerle bağlantılı olarak askerlere eğitim veremeyecek seviyede olmak.

3. Vücudun bir bölümünde ciddi şekilde kalıcı felç nedeniyle oluşan sakatlık ya da hasarın devam etmesi.

4. Kalıcı sonuçlar doğuracak şekilde beyin hasarı (beynin bir tarafında felç ya da beynin önemli fonksiyonları yerine getiremeyecek durumda olması).

5. Omurilik'te kalıcı hasar.

6. İki gözün görme yeteneğini tamamen kaybetmesi (körlük).

7. Yüzün ciddi şekilde hasar görmesi ve ağız boşluğunda ağır yaralanma.

8. Yaralanmadan kaynaklanan kalıcı güçsüzlük.

9. Kurşun yaralanmasıyla göğüs kafesinde oluşan ağır hasar.

10. Karın bölgesinde hemen iyileşemeyecek durumda olan ağır yaralanmalar.

11. İleri seviyede verem.

12. Vücudun iç kısımlarında çeşitli yaralanmalardan kaynaklanan kronik güçsüzlük.

13. Tedavi edilmeyecek düzeydeki beyin hastalıkları.”

İngiltere, Osmanlı Devleti'ne esir değişimi teklif ettiği dönemde iade etmeyi planladığı askerlerin listesini oluşturmaya başlamıştı.¹⁰¹ İki devletin de yapıcı girişimlerde bulunmasına rağmen savaş şartlarının zorluğu nedeniyle olumlu bir sonuç elde edilememişti.

İlk ciddi teşebbüs başarısız olsa da esirlere dönük girişimlerden vazgeçilmemişti. Her devlet kendi esirleri için elinden geleni yapmanın gayretindeydi. Osmanlı Devleti'nin İngiltere'de bulunan esirlere yardım etmek için aracı olan devletler vardı. Bu devletlerin başında İspanya ve savaşa dâhil olduğu tarihe kadar Amerika gelmekteydi. 1917 yılı itibarıyla Amerika'nın savaşa katılmasıyla Osmanlı Devleti'ne en çok yardım eden devlet olarak İspanya ön plana çıkmıştı.¹⁰²

Esir değişimine dönük ilk ciddi girişim başarısız olsa da zaman içerisinde daha olumlu ve ılımlı bir yol kat edileceği düşüncesi hâkimdi. Öyle ki gelecekteki muhtemel bir esir değişiminde sorun yaşanmaması için 20 Ekim 1917'de “Mübadele-i Üsera Komisyonu” oluşturulmuştu.¹⁰³

Komisyon, çalışmalarına yeni başlamıştı ki o tarihe kadarki en ciddi esir değişim antlaşması olan Berne Antlaşması İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında 28 Aralık 1917'de imzalandı.¹⁰⁴ İsviçre'nin ev sahipliğinde gerçekleşen konferansta Osmanlı Devleti adına görüşmeleri Albay Ziya Bey¹⁰⁵, Muhtar Bey ve Hüseyin Aziz Bey¹⁰⁶ yapmışlardı. İngiltere adına ise görüşmeleri Lord Newton ve Sir H. Beltied yürütmüştü.¹⁰⁷

Antlaşmanın imzasından daha bir hafta geçmeden heyetler, 02 Ocak 1918'de çalışmalarına başlamışlardı.¹⁰⁸

101 BOA, HR.SYS., 2237/3.

102 BOA, HR.SYS., 2238/3.

103 BOA, HR.SYS., 2243/2.

104 AWM, C 567/8/186, Agreement Between The British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians, 28.12.1917.

105 FO, 383/457/1805, Conference at Berne, 03.01.1918.

106 FO, 383/344/237628, Turkish Delegates at Conference in Berne for Exchange of British and Turkish Prisoners of War, Sir H. Rumbold to A. J. Balfour, 15.12.1917.

107 FO, 383/453/115015, Report on Treatment of British POW in Turkey, Prisoners of War Department, House of Lords to Houses of Parliament, 11.10.1918.

108 BOA, HR.SYS., 2238/7.

Yapılan görüşmeler ve değerlendirmeler neticesinde 1.000 İngiliz esirine karşılık 1.500 Türk esirinin karşılıklı değiştirilmesi kabul edilmiş ve değişim yeri olarak Kuşadası limanı kararlaştırılmıştı. Plana göre Kuşadası'ndan hareket edecek esirler, öncelikle Yunanistan'a ulaşacak oradan da İngiltere'ye devam eden bir yolculuk yapacaklardı.¹⁰⁹

Kuşadası, Anadolu'nun batısında bulunan esirlerin değişimi için kullanılacaktı. Güneyde bulunanlar özellikle de demiryolu yapımında çalıştırılanların iadesinde ikinci bir yer olarak Mersin limanının kullanılması kararlaştırılmıştı.¹¹⁰

İngiliz esirlerinin Anadolu'dan sevkine dair bu çalışmalar yapılırken Osmanlı Devleti de kendi esirleri için çalışmalarını başlatmıştı.¹¹¹ Takas yeri ve taşıma şekli konusunda kaygılar yaşanırken İngiliz esirlerini almaya gelen gemiyle Türk esirlerinin de getirilmesi iki devletin ortak kararı olmuştu.¹¹²

İki devlet arasında esir değişimi için çalışmalar iyi niyetle sürdürülse de savaşın durmaksızın devam ettiği süreci yavaşlatmaktaydı. Bir de bu büyük savaşın Osmanlı Devleti'nin mağlubiyetiyle sonuçlanması, esirler konusunda yeni gelişmelere zemin hazırlamıştı.

Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kalarak¹¹³ savaşın kaybeden tarafı olmuştu. 24 maddeden oluşan mütarekenin doğrudan esirlerle alakalı iki maddesi vardı. 4. madde "İtilaf Devletleri'nin bütün esirleri ile Ermeni esirleri kayıtsız şartsız İstanbul'da teslim olunacaktır" diyordu. 22. madde ise "Osmanlı harp esirleri, İtilaf Devletleri nezdinde kalacaktır" şeklindeydi.¹¹⁴

Osmanlı Devleti, savaş devam ederken karşılıklılık esasına dayanan bir esir değişimi yapabilecekken şimdi maddelerden de anlaşılacağı üzere tek taraflı esir iadesi mecburiyeti vardı. Mutlak teslimiyet zorunluluğu ortaya çıkaran bu yeni süreçte Türk esirlerinin ne zaman iade edileceğine dair herhangi bir düzenleme yapılmamıştı.

Türk esirleri konusu dikkate dahi alınmazken İngiliz esirlerinin bir an önce iadesi için çalışmalar hızlandırılmıştı. Savaş sırasında esir değişiminde kullanılması kararlaştırılan Kuşadası ve Mersin limanlarına ek olarak İstanbul'un da kullanılması kabul edilmiş ve hızlı şekilde bu merkezlere esir sevkiyatı başlamıştı.¹¹⁵

İngiliz kaynaklarına göre 25 Ekim 1918 tarihi itibarıyla Anadolu'da bulunan İngiliz esirlerinin toplam sayısı 9.595'ti.¹¹⁶ Sayının yüksek oluşu ve taşıma araçlarının yetersizliği iade güçlüklerini de beraberinde getirmekteydi. En hızlı taşıma aracı olarak trenler ön plandaydı. İç bölgelerin demiryolu hattı ile İstanbul'a bağlantısı burayı en önemli merkez haline getirmişti.¹¹⁷

İstanbul'a ulaşan esirler, ülkelerine gitmek için gemilere bindirildikleri tarihe kadar çoğunlukla Samatya kampında kalmışlardı.¹¹⁸ İstanbul'a olan coğrafi yakınlığı itibarıyla Kocaeli bölgesinde bulunan esirlerin de buradan memleketlerine gönderildiğini düşünülmektedir.

109 FO, 383/459/87312, Ratification of Berne Agreement, British Legation at The Hague to Foreign Affairs, 16.05.1918.

110 BOA, DH.EUM.5.ŞB., 67/15.

111 BOA, HR.SYS., 2214/4.

112 BOA, DH.EUM.5.ŞB., 65/41.

113 Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt 1, İstanbul, 1991, s. 25.

114 Yalçın, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, s. 135-136

115 Selçuk Ural, "İtilaf ve Ermeni Esirlerinin İadesi Meselesi", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Dergisi*, Cilt 3, Sayı 3, Erzurum, 2003, s. 154-155.

116 FO, 383/453/115015, *Report on Treatment of British POW in Turkey*, Prisoners of War Department, House of Lords to Houses of Parliament, 11.10.1918.

117 BOA, HR.SYS., 2249/62.

118 FO, 383/453/117667, *Treatment of British POW in Turkey*, Presented to Parliament by Command of His Majesty, 20.11.1918.

Kocaeli bölgesinde tespit edilebilen 5 farklı kamp vardı. Kampların açılış tarihleri hakkında maalesef net bir bilgiye sahip değiliz; ancak çalışma kamplarının çok oluşu, savaşın ilk anlarından itibaren burada esirlerin bulunduğu yönünde bir izlenim vermektedir.

Kamplarda yaşanan süre zarfından esirler, kimi zaman mutlu olmuşlar, kimi zaman şikâyetlerini de dile getirmişlerdi. Şikâyetlerin en önemli nedeni, esirlerin kendilerine sunulan imkânlardan hoşnut olmayışlarıydı. Yeteri kadar erzak verilmediği, özgürlüklerinin kısıtlandığı ya da sağlık şartlarının yetersizliği Anadolu'da bulunan esirlerin genel şikâyeti idi; ancak o yıllarda Osmanlı Devleti'nin sosyal ve ekonomik durumunu da göz ardı etmemek gerekir.

Doğu Cephesi'nde kışlık kıyafetlerin olmayışından ya da yetersizliğinden binlerce Türk askeri Sarıkamış'ta hayatını kaybetmişti. Çanakkale Cephesi'nde başkent İstanbul'a giden yolu koruyan askerlerin ne kadar az erzakla yaşam mücadelesi verdiği de bilinmektedir. Yani devlet, ülkesini korumak için hayatını ortaya koyan askeri için dahi bu imkânları sunabilirken, esir olarak elinde tuttuğu kişilere çok daha fazlasını vermesi pek mümkün görünmüyor.

Lakin şartlar, ne kadar çok üst düzeye çıkarılmak istense de özellikle İngiltere ana karasından gelen askerlerin savaş öncesinde Türk toplumuna göre yüksek hayat standardında sahip oluşları ve bunu devam ettirmek istemeleri hoşnutsuzluğun en önemli nedeniydi. Bir diğer konu olarak esir alınan kişilerin bir çeşit hapis hayatı yaşadığı gerçeğini de göz ardı etmemek gerekir. Tutukluluk döneminde sınırsız özgürlük verilmesi mümkün olamayacağı için esirlerin gözünden bakıldığında tam bir memnuniyet beklemek de mümkün değildir.

KAYNAKÇA

- Akşin, Sina, "Fransız İhtilalinin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sayı 3, Cilt 49, Ankara, 2002, s. 23-29.
- Arıkan, İbrahim, **Harp Hatıralarım**, İstanbul, 2007.
- Armaoğlu, Fahir, **20.yy Siyasi Tarihi**, İstanbul, 2001.
- Arslan, Nebahat Oran, "I. Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri ve Bunların İadeleri", **Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Doktora Tezi, 2003.
- AWM, C 567/8/186, **Agreement Between The British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians**, 28.12.1917.
- Aybars, Ergün, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, İzmir, 2006.
- Babacan, Hasan ve Servet Avcı, "Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı-Bulgar İttifakı ve Talat Paşa", **Düşünen Siyaset**, Sayı 26, Ankara, 2010, s. 51-71.
- Bardakçı, İlhan, "Büyük Dehşetin 80. Yılındayız", **Tarih ve Medeniyet**, Sayı 6, Ağustos 1994, s. 12-15.
- BDH, 258/1068 - 033-2/1.
- BDH, 4281/68 - 031-02.
- **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi**, Cilt 4, 2. Kısım, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1986.
- **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Çanakkale Cephesi Harekâtı**, Cilt V, 1 inci 2 nci ve 3 üncü kitapların özetlenmiş tarihi, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- BOA, DH.EUM.5.ŞB., 65/41.
- BOA, DH.EUM.5.ŞB., 67/15.
- BOA, DH.KMS., 38/18.
- BOA, DH.SYS., 123/11-30.
- BOA, HR.SYS., 2214/4.
- BOA, HR.SYS., 2216/7.

- BOA, HR.SYS., 2225/61.
- BOA, HR.SYS., 2237/1.
- BOA, HR.SYS., 2237/2.
- BOA, HR.SYS., 2237/3.
- BOA, HR.SYS., 2238/3.
- BOA, HR.SYS., 2238/7.
- BOA, HR.SYS., 2243/2.
- BOA, HR.SYS., 2249/62.
- Burak, Durdu Mehmet, **Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-İngiliz İlişkileri (1914-1918)**, Ankara, 2004.
- Cemal Paşa, **Hatırat (1913-1922)**, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul, 2006.
- Comité International De La Croix-Rouge, RAPPORTS de MM. Alfred BISSIER et D' Adolphe VISCHER sur leur inspection des camps de prisonniers en Turquie, Octobre 1916 a Janvier 1917, Mars 1917. (Kızılhaç Heyeti'nin Türkiye Kampları Raporu).
- Çelik, Cemil, "Birinci Dünya Savaşında Sina Filistin Cephesinde Birinci Kanal Seferi", Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 1999.
- FO, 383/227/81180, **Treatment of British Officers at Afion Kara Hissar**, Sub. Lieut R.N.R. Geoffrey FitzGerald to H.M.S. "Europa", 29.04.1916.
- FO, 383/333/63265, **Conditions of New Zealand Prisoners in Turkey**, High Commissioner's Office in London to The Under-Secretary of State, Colonial Office, S.W.L., 26.03.1917.
- FO, 383/335/204214, **Conditions of British POW at Angora**, Admiralty to Prisoners of War Department, 25.10.1917.
- FO, 383/335/216871, **List of Men at Ada Bazar**, British Legation, The Hague to Foreign Affairs, 13.11.1917.
- FO, 383/344/237628, **Turkish Delegates at Conference in Berne for Exchange of British and Turkish Prisoners of War**, Sir H. Rumbold to A. J. Balfour, 15.12.1917.
- FO, 383/452/13486, **Treatment of POW at Ada Bazar**, Mrs. Calvert to Miss Lloyd Baker, Hardwicke Court, 22.01.1918.
- FO, 383/453/109875, **Dr. Mac Clean's interview at Tchoroum**, The Netherlands Minister in Constantinople to The Hague, 26.07.1918.
- FO, 383/453/110585, **Bad Conditions of San Stephano**, Prisoners in Turkey Committee to Prisoners of War Department, 06.08.1918.
- FO, 383/453/110625, **Condition of POW Camps in Turkey**, The Netherland Minister at Constantinople to Foreign Office, 07.08.1918.
- FO, 383/453/112271, **Financial Straits of Officer POW in Turkey**, S. T. Bell to Prisoners in Turkey Committee, 31.08.1918.
- FO, 383/453/112521, **Visit of Inspections to POW Camps in Turkey**, Netherland Minister at Constantinople to British Legation, The Hague, 04.09.1918.
- FO, 383/453/115015, **Report on Treatment of British POW in Turkey**, Prisoners of War Department, House of Lords to Houses of Parliament, 11.10.1918.
- FO, 383/453/115881, **Report on Visit of Inspection to San Stephano**, The Netherland Minister at Constantinople to British Minister at the Hague, 24.10.1918.
- FO, 383/453/116388, **Captain F. Ellis, Duke of Cornwall's Light Infantry, Treatment of British Officer POW in Turkey**, Government Committee on Prisoners of War to Prisoners of War Department, 31.10.1918.
- FO, 383/453/116388, **Captain K. D. Yearsley, Royal Engineers, Treatment of British Officer POW in Turkey**, Government Committee on Prisoners of War to Prisoners of War Department, 31.10.1918.
- FO, 383/453/116388, **Captain M. A. B. Johnston, Royal Garrison Artillery, Treatment of British Officer POW in Turkey**, Government Committee on Prisoners of War to Prisoners of War Department, 31.10.1918.
- FO, 383/453/117667, **Treatment of British POW in Turkey**, Presented to Parliament by Command of His Majesty, 20.11.1918.

- FO, 383/453/119689, **Report on Treatment of British POW by Bagdad Railway Company**, British High Commission at Constantinople to the Army Council, 01.12.1918.
- FO, 383/457/1805, **Conference at Berne**, 03.01.1918.
- FO, 383/459/87312, **Ratification of Berne Agreement**, British Legation at The Hague to Foreign Affairs, 16.05.1918.
- Görgülü, İsmet, **On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922)**, Ankara, 1993.
- Hayta, Necdet ve Togay Seçkin Birbudak, **Balkan Savaşları'nda Edirne**, Ankara, 2010.
- Kaşiyuğun, Ali, "Osmanlı Devleti'nin 1.Dünya Savaşı'na Girmeden Önceki İttifak Arayışları", **HistoryStudies**, Volume 1/1, 2009.
- Kurat, Akdes Nimet, **Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları**, Ankara, 1966.
- Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, çev. Metin Kıratlı, Ankara, 2004.
- Mete, Şengül, "Trablusgarp Savaşı ve İtalya'nın Akdeniz'deki Faaliyetleri", **Dokuz Eylül Üniversitesi, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt 3, Sayı 8, 1998, s. 261-292.
- **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri I**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2005.
- **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri II**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2005.
- Örsal, Alaeddin, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Ordusunda Görev Yapan Yabancı Subayların Birinci Dünya Savaşı'nın Askeri Yönetimi Üzerindeki Etkileri", **Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler**, Ankara, 1989, s. 341-357.
- **Prisoners of War, Australians Captured in Turkey**, <http://naa12.naa.gov.au/scripts/Imagine.asp?B=395661&l=1&SE=1> (11.06.2009). Belge, Avustralya Ulusal Arşivi ile internet üzerinden yapılan yazışmalar neticesinde temin edilmiştir. Taranmış olarak internet ortamına yüklenen belgenin künye bilgileri net olarak okunamamıştır.
- Renouvin, Pierre, **Birinci Dünya Savaşı (1914-1918)**, Çev. Örgen Uğurlu, İstanbul, 2004.
- **Report on the Prisoners of War Department of the Australian Red Cross Society**, September 1918.
- **Report on Treatment of British Prisoner of War in Turkey**, Miscellaneous, No. 24, House of Commons Parliamentary Papers Online, November 1918.
- Tansel, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, Cilt 1, İstanbul, 1991.
- Taşkıran, Cemalettin, **Ana Ben Ölmedim**, İstanbul, 2001.
- **The Times**, "Basra Occupied", Tuesday, Nov 24, 1914_pg. 8.
- **The Times**, "Isle of Wight Men in Turkish Hands", Tuesday, Apr 16, 1918_pg. 4.
- **The Times**, "Our Losses In The Dardanelles", Friday, Sep 17, 1915_pg. 8.
- Toprak, Zafer, "Çanakkale'de kara, deniz ve hava gücü koordinasyonu", **Toplumsal Tarih**, Sayı 111, Mart 2003, s. 84-93.
- Townshend, Charles V. F., **Irak Seferi ve Esaret**, Tercüme: Tarih-i Asker-i Osmâni Encümeni, Sadeleştiren Recep Ahışalı, İstanbul, 2007.
- Uçarol, Rifat, **Siyasi Tarih**, İstanbul, 2000.
- Ural, Selçuk, "İtilaf ve Ermeni Esirlerinin İadesi Meselesi", **Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Dergisi**, Cilt 3, Sayı 3, Erzurum, 2003, s. 151-167.
- Üzen, İsmet, "İngilizlerin Kudüs'ü Ele Geçirmesi ve General Edmund H. H. Allenby'nin Kudüs'e Törenle Girişi (9-11 Aralık 1917)", **Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 19, Sayı 2, 2009, s. 329-344.
- Üzen, İsmet, **1. Dünya Harbinde Sina Cephesi ve Çöl Hatıraları**, İstanbul, 2007.
- Yalçın, Durmuş ve diğerleri, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Ankara, 2004.